

*Наталія Вікторівна Пономаренко,
асистентка кафедри теорії
та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-6072-1876*

ОСОБЛИВОСТІ ОСМИСЛЕННЯ СУТНІСНОГО ЗМІСТУ ТА ТЕОРІЙ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ В НОВИЙ ЧАС

Постановка проблеми. Вдосконалення державної організації суспільства пов'язується на лише із обґрунтуванням шляхів її подальшого розвитку та підвищення ефективності державно-владного впливу на суспільство, а й з'ясуванням історичних аспектів становлення державності, особливостей та етапів походження держави та еволюції її управлінських функцій. Дослідження процесу походження держави має як теоретичне, так і практичне значення, оскільки, з одного боку, акцентує увагу на доктринальних ідеях вчених різних історичних періодів, з іншого – акцентує увагу на залежності формування держави від етапу розвитку суспільства, надає можливість з'ясувати соціальну природу держави та зрозуміти основні напрями її впливу на процес організації суспільства.

Особливості виникнення держав, на нашу думку, будучи початковим етапом зародження та функціонування особливої організації суспільних відносин, має суттєве значення для з'ясування процесу еволюції та вдосконалення державно-владного впливу на забезпечення узгодженості та несуперечливості соціальної системи. Особливого значення для з'ясування доктринальних уявлень щодо походження держави має визначення етапів їх відображення в політико-правовій думці різних історичних періодів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми, пов'язані з дослідженням процесу формування держави, не належать до достатньо досліджених у сучасній історико-правовій науці. Як правило, ці питання однотипно подаються в підручниках з теорії права в аспекті теорій походження держави, впливу умов життєдіяльності суспільства на формування його державної організації та сучасних теорій держави, хоча деякі аспекти досліджуваної проблеми стали предметом наукової уваги. Йдеться про зумовленість формування держави соціальною неоднорідністю та потребами урівноваження загальносуспільних групових інтересів (П. Рабінович), залежність виникнення держави від суспільних факторів та умов (О. Петришин, Н. Оніщенко), доктринальне обґрунтування формування держави в політико-правовій думці (В. Тимошенко), теорії походження держави (Н. Пархоменко, С. Надобко), загальнотеоретичну характеристику наукових концепцій походження держави (О. Устименко), виникнення держави як основи дослідження державної присутності в економіці (Г. Пилипенко).

Метою статті є з'ясування особливостей осмислення сутнісного змісту та особливостей теорій виникнення держави в період Нового часу.

Методологія дослідження зумовлена його метою і становить систему наукових підходів до пізнання, філософсько-світоглядних і загальнонаукових методів, що сприяли отриманню об'єктивних знань про обраний предмет. Феноменологічний підхід зумовив сприйняття держави і права як взаємодіючих інституцій – феноменів, що зумовлюють взаємовдосконалення один одного; аксіологічний підхід забезпечив формування уявлень про виникнення держави як суспільної цінності; комунікативний підхід використано в процесі з'ясування причини формування держави, пов'язаних із необхідністю відображення та врівноваження різноманітних суспільних інтересів; системний підхід забезпечив можливість урахування всієї сукупності факто-

рів та умов, що вплинули на процес виникнення держави та формування доктринальних уявлень про нього.

Діалектичний підхід підтвердив еволюційність поглядів на виникнення держави та залежність цього процесу від розвитку суспільства; метафізичний сприяв з'ясуванню теорій виникнення держави у чітко визначений період Нового часу. Порівняльний метод забезпечив відокремлення спільних і особливих рис різноманітних теорій з метою формування закономірностей, їх еволюційного становлення та розвитку; історичний метод став у нагоді для з'ясування політичних, ідеологічних та соціальних особливостей Нового часу, що вплинули на зміст сформованих у цей період теорій; метод абстрагування застосовано для з'ясування сутності теорій походження держави шляхом відволікання (не врахування) несуттєвих їх властивостей та фіксування найбільш суттєвих аспектів їх змісту.

Основні результати дослідження. Розуміння сучасної держави спонукає до загальнотеоретичного аналізу існуючих у літературі наукових концепцій походження держави [1, с. 25]. Їх дослідження може бути пов'язане як з особливостями змісту, так і особливостями історичного етапу їх формування. Наявність таких етапів підтверджує еволюційний характер процесу доктринального осмислення виникнення державної організації суспільства та його залежність від рівня розвитку суспільної взаємодії.

Предметом дослідження в межах цієї публікації ми обрали період Нового часу як найбільш продуктивний етап формування доктринальних ідей виникнення держави, що суттєво вплинули на подальші етапи розвитку уявлень про формування держави.

Для належного осмислення сутнісного змісту та особливостей теорій виникнення держави у Новий час потрібно брати до уваги їхні філософсько-методологічні, гносеологічні підвалини. У XVII ст. картезіанство, ньютонівська картина світу, а також юснатуралістичний гносеологічний ідеал встановлюють параметри, у межах яких формуються та розвиваються пояснювальні схеми та здійснюється обґрунтування природи та взаємодії індивідів, суспільства, держави.

Просвітницька доба XVIII ст. намагається завершити перехід від містичних пояснень до раціональних. Для раціональної філософії до початку XIX ст. був характерним антиісторизм і домінування апіорного раціоналізму. Водночас важливо зазначити, що політична філософія та юриспруденція Нового часу не утворюються наново в межах механістичної картини світу, філософських напрямів раціоналізму та емпіризму. Нові підходи інтегрують інтелектуальні традиції минулого та пристосовують її під нові парадигми.

Від середини XVII ст., коли Т. Гоббс підготував свої головні праці, до кінця XVIII ст., коли І. Кант довів до логічного завершення просвітницький проєкт, найбільш впливовою теорією виникнення держави була теорія суспільного договору (соціального контракту). Є всі підстави вважати саме англійського філософа Т. Гоббса ключовим засновником модерної договірної політичної теорії, адже попередні ранньомодерні версії, за всієї їх багатоманітності та значущості (зокрема кальвіністські тираноборчі теорії), не приділяли всеосяжної уваги самому договору як складній юридичній конструкції трансформації простої сукупності індивідів у політичну єдність зі специфічною суб'єктністю.

Держава, за Гоббсом, утворюється внаслідок взаємної раціональної, цілеспрямованої згоди принципово рівних людей. Вони домовляються не з правителем, а між собою про зобов'язання поступитися своїми природними свободами та необхідність заснування суверенної влади, здатної забезпечити мир і захист. У такому сенсі держава є штучним утворенням, яке є автономним як від своїх засновників, так і правителів» [2, с. 102].

Англійський філософ відкинув давні уявлення про те, що існує універсальна, об'єктивна та беззаперечна істина, яка може бути відкрита людьми. У VI розділі «Левіафану» він писав про те, «жодне загальне правило стосовно того, що є добро і зло, не впливає з природи самих об'єктів, а залежить від людської особи (там, де немає держави) чи (у державі) від особи, яка її (державу) репрезентує, або від арбітра чи судді, якого люди, що мають між собою суперечності, за взаємною згодою призначають і чий присуд визнають за правило» [3, с. 100].

Другою обставиною було відоме скептичне ставлення Гоббса щодо людської природи. Люди від природи егоїстичні істоти, природні права яких мають деструктивний характер, адже є джере-

лом війни кожного з кожним. Ці дві обставини визначають зміст обґрунтування логіки переходу від природного стану до державного через укладення суспільного договору.

Уповноваження суверена діяти від імені індивідів є не випадковим, а цілком раціональним актом. Власне вибір та згода є ключовими ознаками договірної теорії. Такі категорії, як народ і держава не мають відповідника у фізичному світі. Вони є фікціями, щодо яких склався певний консенсус. Тому проста сукупність індивідів може стати народом через механізми репрезентації, тобто через суверена, якого вони уповноважили на це через взаємні домовленості.

Ідеї Гоббса стали підґрунтям для роздумів Б. Спінози і С. Пуфендорфа щодо причин, передумов, механізмів формування політичної суб'єктності народу та державності [4, с. 80–81].

Б. Спіноза у своїй теорії державотворення використовує методологічний каркас Гоббса, але суттєво переосмислює кожен з його опорних смислових конструкцій. Нідерландський філософ погоджувався з англійцем щодо того, що в додержавному стані індивіди володіли природною автономією, яка передбачала можливість діяти на власний розсуд, стриманий лише браком реальних можливостей чи протидією інших досягати власної мети. Створення держави так само є наслідком вільного вибору, що ґрунтувався на утилітарних засадах.

На відміну від Гоббса конструкція договору не є предметом прискіпливого аналізу. Більш значущим для Спінози було те, що створення політичного об'єднання засобом зменшення вад природного стану, його упорядкування та збільшення, тим самим, можливостей індивідів як кожного окремо, так і спільноти загалом. Тому в теорії Спінози договірне утворення громадської форми суспільного життя – держави – має природний характер, адже відповідає природній необхідності жити безпечно та щасливо. Сам же процес утворення держави є свідомим, тому що індивіди керуються розумом, прагнучи за допомогою спільних зусиль створити інституції, спроможні гарантувати самозбереження та добробут. Утворення політичного народу означає, що об'єднані індивіди ніби мають єдиний розум, який репрезентований у інститутах публічно-владної організації.

На думку Спінози, індивіди не поглинаються державою; вони зберігають свої сутнісні характеристики, зокрема, і можливість вийти з об'єднання, не переставши бути народом, якщо держава не здатна здійснити своє призначення.

Ще однією значущою версією договірної теорії у другій половині XVII ст. була та, яку запропонував німецький філософ, один із найбільш впливових теоретиків новочасного юснатуралізму С. Пуфендорф.

Щодо особливостей договірної теорії Пуфендорфа швейцарський історик А. Дуфур зазначав, що «він дотримується схожої з Суаресом точки зору. Гоббсівська формула контракту підпорядкування, що поглинає договір про асоціацію, була для нього неприйнятною і натомість він стверджував необхідність подвійної згоди волі для запровадження політичного суспільства та створення уряду. Фактично він пішов далі Суареса і перетворив двосторонній договір на триетапну теорію. Він бачив рух від природного до політичного стану як такий, що охоплює, по-перше, договір про асоціацію (*pactum associations*); по-друге, договір про підпорядкування (*pactum subjectionis*); і, по-третє, угоду про втручання (*decretio*), проміжну угоду (*decretum*) про створення верховного інструменту правління. Кожний з цих трьох етапів, *pacta* або *decret*, пояснює один із складових елементів політичного порядку» [5, с. 572–573].

С. Пуфендорф раніше, ніж Ж.-Ж. Руссо, вважав, що внаслідок суспільного договору проста сума індивідів перетворюється на народ, воля якого не є простою сумою волі усіх індивідів.

Ключовим теоретиком договірного походження держави за доби Просвітництва був Ж.-Ж. Руссо. Важливою особливістю теорії франко-женецького філософа було те, що він обстоював ідею переукладання суспільного договору на якісно інших, тобто розумних і справедливих засадах. Тож він був переконаний у тому, що перші держави були засновані на підставі угоди, але за своєю природою такі угоди були несправедливі та оманливі, спирались на силу організованої меншості. Тому настав час перезаснувати державу згідно з просвітницькою раціональністю, що є єдиною умовою здобуття свободи. Шлях від узаконеної нерівності до громадянської свободи лежить через узгоджене підпорядкування закону, який має виражати загальну волю (*volonté générale*). Концепція загальної волі та принцип рівності перед законом передбачали підпорядкування окремих індивідів політичному тілу народу. Згідно з Руссо «подібно до того, як природа наділяє кожен людину необмеженою владою над всіма членами його тіла, суспільна угода надає політичному організму

необмежену владу над всіма його членами і ось ця влада, яка спрямовується загальною волею, носить ім'я суверенітету» [6, с. 102].

Просвітницький проєкт було фактично завершено в межах філософії І. Канта. Видатний німецький філософ підсумував всю сутність модерної раціоналістичної політичної філософії та просвітницького культу розуму. Дійсні історичні першопричини виникнення держави не були предметом наукового пошуку. Натомість основною метою було виявлення сутності держави, раціонального зв'язку врядування з людськими цілями та вольовими інтенціями. Концепція «асоціальної соціальності» (*ungesellige Geselligkeit*), яка мала на меті показати особливості природи індивідів у додержавному стані, була складовою модерного дискурсу щодо причин та чинників державотворення.

Суспільний договір у теорії Канта є ніщо інше, як певна раціональна ідея, яка мала пояснити, чому організація та функціонування держави повинні відповідати певним вищим імперативам. Кант погоджувався з Локком у тому, що індивіди потребували переходу до громадянського стану, щоб запровадити загальне законодавство та правосуддя, за яких сформовані інститути врядування будуть обмежені своїм соціальним призначенням, узгодженими нормативно-ціннісними та процесуальними гарантіями непорушності індивідуальних прав і свобод. Для Канта держава була об'єднанням багатьох людей, підкорених правовим законам. Відповідно держава повинна бути правовою, адже зв'язана необхідністю створювати законодавство, зміст якого не може бути довільним, а має виражати принципи свободи, рівності, автономії особистості.

У другій половині XIX – на початку XX ст. формуються різні напрями соціологічної школи, які обґрунтовують свої претензії на науковість тим, що дотримуються ґносеологічного ідеалу природничих наук. У межах соціологічного позитивізму розробляються органічна та насильницька теорії походження держави.

Найбільш авторитетним творцем органічної теорії був англійський науковець Г. Спенсер (1820–1903). Він побудував свою теорію виникнення держави на основі розуміння загальних законів еволюції та філософії прогресу.

Ключовими поняттями, за допомогою яких Спенсер пояснює генезу держави, є політична інтеграція та диференціація. Згідно з законом еволюційного розвитку ускладнення структури супроводжується збільшенням обсягів маси в суспільному організмі, що зумовлює появу нових форм і структур, їхньої подальшої інтеграції та організаційного ускладнення. Політична організація, на думку Г. Спенсера, є складовою організації самого суспільства як корпоративного цілого. Визначальною ознакою політичної організації є те, що вона свідомо виконує низку спрямовуючих та стримуючих функцій, необхідних для здійснення суспільних цілей. Головною метою, яку повинна ставити перед собою держава, – це добробут усіх складових суспільства [7].

Розвиток соціологічної науки сприяв поширенню застосування соціологічного підходу в різних сферах суспільних знань. Теорії завоювання або насильства в різних своїх версіях належали до напрямів соціологізму. Загалом теорії насильницького походження держави традиційно поділяють на теорії зовнішнього завоювання (Л. Гумплович, К. Каутський) та теорії внутрішнього завоювання (Е. Дюринг). За вибором емпіричного матеріалу для обґрунтування теорії їх можна класифікувати на ті, що вивчають виникнення первинних держав і ті, що вивчають виникнення вторинних держав. Варто зазначити, що одним із наріжних питань для соціологів, які вбачали походження держави в межах теорії конфлікту чи завоювання полягало в тому, чому держава, будучи ворогом особистості, яка обмежує, обтяжує, утискає, звужує простір свободи, могла з'явитися у житті людей. Щонайменше для Л. Гумпловича і Ф. Оппенгеймера характерним був песимістичний погляд на людську природу. Тому відповідь полягала в тому, що саме чинник насильства, спроможність одних підкорювати собі інших став вирішальним у виникненні політичної організації суспільства.

Німецький юрист Г. Еллінек у своїй фундаментальній праці «Вчення про державу» пов'язував виникнення держави з процесами правоутворення. Він критикував теологічне обґрунтування виникнення держави, теорію сили та правові теорії, до яких включав сімейно-правову, патримоніальну та договірну, за їхню фрагментарність і зосередженість навколо однієї з ключових першопричин політогенези. Натомість, з погляду німецького вченого, держава як історично-соціальне утворення від самого початку було організацією, утвореною з вольових об'єднань на певній усталеній і постійній основі. Такі організації могли виникати як свідомо, так і випадково, під тиском числен-

них чинників, які зумовлювали природу та специфіку союзів. З фактичних відносин поступово формувався світ належного. «Утворення нової держави видається завершеним, коли, безсумнівно, фактично є в наявності всі істотні елементи держави, і утворене в такий спосіб спілкування взмозі проявити себе як держава. А це має бути визнано в тому разі, коли її органи фактично здійснюють владу і цій владі фактично підкоряються. Але до цього факту негайно ж приєднується елемент права» [8, с. 278]. Еллінек був переконаний у тому, що держава та право історично нерозривно зв'язані між собою. Сутність такого зв'язку полягає в тому, що саме держава лежить в основі права, а не навпаки. У даному аспекті Еллінек солідаризується з представниками теорій завоювання, які розглядали право як волевстановлене державною владою, а не самодостатній додержавний феномен.

Висновки. У XVII ст. картезіанство, ньютонівська картина світу, а також юснатуралістичний гносеологічний ідеал встановлюють параметри, у межах яких формуються і розвиваються пояснювальні схеми та обґрунтування природи та взаємодії індивідів, суспільства, держави тощо. Політичні теорії Нового часу, серед іншого, будувались на основі переосмислення етико-політичної телеології Аристотеля, середньовічного томізму, номіналізму, неоримської республіканської традиції, протестантського юснатуралізму та контрактуалізму та ін. Теорії договірної виникнення держави відрізнялись між собою насамперед різним баченням антропологічних передумов і логічними фікціями пояснення державного стану.

У другій половині XIX – на початку XX ст. у межах соціологічного позитивізму розробляються органічна та насильницька теорії походження держав, які в полеміці з марксистським матеріалістичним баченням походження держави запропонували впливові пояснювальні схеми державотворення.

Список використаних джерел

1. Устименко О. С. Загальнотеоретична характеристика основних наукових концепцій походження держави. *Науковий вісник Херсонського університету*. 2017. Випуск 2. Том 1. С. 25–28.
2. Севрюков Д. Г. Історія правової та державницької думки. Новий час: навч. посібн. Київ: Талком, 2024. 102 с.
3. Гоббс Т. Левіафан, або суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2000. 100 с.
4. Lectures on the history of political philosophy / John Rawls; edited by Samuel Freeman. 2008. 80–81.
5. Alfred Dufour. Natural law and utility. Pufendorf / The Cambridge history of political thought, 1450–1700 / edited by J. H. Burns with the assistance of Mark Goldie. Cambridge University Press, 2008, P. 572–573.
6. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.
7. Herbert Spencer, The Study of Sociology. New York and London, Henry S. King & Co. Herbert. 1877. Reprint. 2019.
8. Jellinek G. Allgemeine Staatslehre / Georg Jellinek, Berlin: Julius Springer, 1929. S. 278.

References

1. Ustymenko O.S. Zahalnoteoretychna kharakterystyka osnovnykh naukovykh kontseptsii pokhodzhennia derzhavy. *Naukovyi visnyk Khersonskoho universytetu*. 2017. Vypusk 2. Tom 1. S. 25–28.
2. Sevriukov D. H. Istoriia pravovoi ta derzhavnytskoi dumky. Novyi chas: navch. posibn. Kyiv: Talkom, 2024. S. 102.
3. Hobs T. Leviafan, abo Sut, budova i povnovazhennia derzhavy tserkovnoi ta tsyvilnoi / Per. z anhl. Kyiv: Dukh i Litera, 2000. 100.
4. Lectures on the history of political philosophy / John Rawls; edited by Samuel Freeman. 2008. 80–81.
5. Alfred Dufour. Natural law and utility. Pufendorf / The Cambridge history of political thought, 1450–1700 / edited by J. H. Burns with the assistance of Mark Goldie. Cambridge University Press, 2008, P. 572–573.
6. Russo Zh. Zh. Pro suspilnu uhodu, abo Pryntsypy politychnoho prava. Kyiv: Port-Royal, 2001.
7. Herbert Spencer, The Study of Sociology. New York and London, Henry S. King & Co. Herbert. 1877. Reprint. 2019.
8. Jellinek G. Allgemeine Staatslehre / Georg Jellinek, Berlin: Julius Springer., 1929. S. 278.

Пономаренко Н. В. Особливості осмислення сутнісного змісту та теорій виникнення держави в Новий час

Зазначається, що дослідження процесу виникнення держави має як теоретичне, так і практичне значення, оскільки акцентує увагу на особливостях доктринальних підходів вчених різних епох і з'ясовує залежність формування держави від певного етапу розвитку суспільства та напрями її впливу на забезпечення системності суспільства.

Доведено, що саме період Нового часу є найбільш продуктивним етапом формування доктринальних ідей виникнення держави, що значно вплинули на розвиток подальших етапів формування уявлень про процес виникнення держави. З'ясовано сутнісний зміст та особливості теорій виникнення держави в досліджуваний період шляхом установлення їх філософсько-методологічних, гносеологічних підвалин.

Особлива увага привернута до характеристики теорії суспільного договору (соціального контракту) Т. Гоббса, що засновується на принципі цілеспрямованої згоди принципово рівних людей, здатних поступитися власними природними свободами для заснування суверенної влади, здатної забезпечити мир і захист.

Звернуто увагу на особливості договірної теорії Б. Спінози, що акцентує увагу на природному характері суспільного договору щодо створення держави, що відповідає природній необхідності жити безпечно та є усвідомленим, а також уявлень С. Пуфендорфа щодо процесу виникнення держави через договори про асоціацію, підпорядкування та втручання верховного інструменту правління.

Особлива увага приділена характеристиці просвітницького проекту Ж.-Ж. Руссо та концепції асоціальної соціальності І. Канта щодо причин і чинників державотворення, а також змісту органічної і насильницької теорій походження держави (Г. Спенсер); теорії зовнішнього завоювання (Л. Гумплович); теорії внутрішнього завоювання (Е. Дюрінг); сімейно-правовій та патримоніальній теоріям (Г. Еллінек).

Ключові слова: держава, виникнення держави, теорії, концепції, позитивізм, соціологічна концепція, природне право, суспільний договір, право.

Ponomarenko N. V. Peculiarities of understanding the essential content and features of theories of the emergence of the state in modern times

It is noted that the study of the process of emergence of the State is of both theoretical and practical importance, since it focuses on the peculiarities of the doctrinal approaches of scholars of different eras and clarifies the dependence of the formation of the State on a certain stage of society's development and the directions of its influence on ensuring the systemic nature of society.

Through the use of phenomenological, axiological, communicative, systemic scientific approaches; dialectical, metaphysical philosophical and worldview methods and general scientific comparative, historical and abstraction methods, the author obtains objective knowledge of the doctrinal understanding of the emergence of the state organization of society and its dependence on the level of development of social interaction.

It is proved that the period of modern times is the most productive stage in the formation of doctrinal ideas of the emergence of the State, which had a significant impact on the development of further stages of forming ideas about the process of the State's emergence. The author clarifies the essential content and peculiarities of theories of the State's emergence in the period under study by establishing their philosophical, methodological, epistemological and theological foundations.

It is noted that new approaches to the process of emergence of the State in the period of modern times integrate intellectual traditions of the past and enrich them with new paradigms.

Particular attention is paid to the characterization of the social contract theory by Thomas Hobbes, which is based on the principle of purposeful consent of fundamentally equal people who are able to sacrifice their own natural freedoms to establish a sovereign government capable of ensuring peace and protection.

Attention is drawn to two circumstances which, according to Hobbes, determined the content of the logic of transition from the natural state to the State – achievement of mutual purposeful consent of fundamentally loyal people to the establishment of sovereign power and the destructive nature of natural human rights, their selfishness, which can be overcome by the sovereign, which is the State.

Attention is drawn to the peculiarities of B. Spinoza's contractual theory, which emphasizes the natural nature of the social contract for the establishment of the State, which meets the natural need to live safely and is conscious, as well as S. Pufendorf's ideas about the process of emergence of the State through association agreements, subordination and intervention of the supreme instrument of government.

Particular attention is paid to the characterization of the enlightenment project of J.-J. Rousseau and the concept of asocial sociality of I. Kant regarding the causes and factors of state formation, as well as the content of the organic and violent theories of the origin of the state (G. Spencer); the theory of external conquest (L. Gumplowicz); the theory of internal conquest (E. Düring); family law and patrimonial theories (G. Ellinek).

Key words: state, emergence of the state, theories, concepts, positivism, sociological concept, natural law, social contract, law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-421-426